

Ana Živković*

Univerzitet u Beogradu

Filološki fakultet

Doktorantkinja

DETERMINANTE U RAZVOJU ITALIJANSKE LATINICE

Cilj ovog rada je pregled glavnih istorijskih faktora koji su uticali na izgled današnje italijanske latinice. Od opštih informacija o latinskom pismu i o tome u kom je obliku ono ušlo u srednji vek, preko srednjovekovnih rešenja za neoromanske foneme, do viševekovnog procesa standardizacije jezika, u ovom radu je pružen uvid u determinante razvoja italijanske latinice i razloge zbog kojih su i danas aktuelna neka grafička rešenja koja narušavaju odnos jedna grafema – jedna fonema unutar italijanskog jezika. Jedno od poglavlja je posvećeno i pokušajima reforme pisma, sa ciljem da se pronađe uzrok konzervativnosti italijanskog načina pisanja.

Ključne reči: odnos grafema-fonema (GPC), neoromanske foneme, latinica, reforma italijanske latinice, ortografija.

* Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Studentski trg 3, 11000 Beograd;
zivkovic.a23@gmail.com

1. Uvod

Ovaj rad predstavlja kratki pregled istorije italijanske latinice i načina na koji je latinsko pismo prilagođeno italijanskom fonološkom sistemu. Za to je, pre svega, neophodno osvrnuti se na sam latinski alfabet i njegov prvobitni izgled, budući da su određene grafeme, koje su danas u globalnoj upotrebi, uvedene tek u poznolatinskom periodu, što je posledica oscilacija u vulgarnolatinskom jeziku. Poređenjem originalnog latiničnog pisma i onog kojim se italijanski jezik danas služi, možemo primetiti određena mimoilaženja, koja nastaju ne samo zahvaljujući nerešenim pitanjima u samoj latinici, već i usled pojave neoromanskih fonema. Cilj ovog rada je da definiše faktore koji su uticali na to da grafička rešenja za nove foneme budu upravo te koje danas zatičemo u italijanskom jeziku. Te determinante nalazimo u putanji vulgarnolatinskog jezika kroz pisanu formu, kao jezika koji se oslonio na postojeću i duboko utemeljenu latinsku tradiciju i time suočio stari alfabet sa novim fonološkim sistemom. Od srednjovekovnog multigrafizma, preko pojave štampe i pitanja italijanske ortografije u okviru polemike o jeziku, do viševjekovnog procesa ustaljivanja jezičke norme, kao i namernih iskoraka iz njenih okvira – u svakoj od ovih etapa možemo pronaći determinante razvoja italijanske latinice. Važno je spomenuti i brojne pokušaje reformi latiničnog pisma prema italijanskom fonološkom sistemu, kako bismo, promatrajući različite pristupe jazu u odnosu grafema-fonema (dalje u radu obeleženom skraćenicom GPC, *grapheme-phoneme correspondence*, v. Presuti (2021: 755)), uvideli razloge inertnosti italijanske gramatike, pa samim tim i ortografije. Prateći ovakvu strukturu možemo dobiti opšti uvid u razvoj italijanskog pisma, budući da se zaustavlja na ključnim etapama istorije italijanskog jezika, kao i dodatnu perspektivu za proučavanja u okviru komparativne romanistike.

2. Nastanak latinice i njene osnovne karakteristike u latinskom jeziku

Za početak, neophodno je osvrnuti se na pismo kojim su se služili stari Latini i na njegovo poreklo. Latinica je produžetak grčkog alfabeta, nastalog oko 750. godine pre nove ere, prilagođavanjem feničanskog silabičkog sistema i dodavanjem grafičkih znakova za vokale, budući da je starogrčki jezik imao razvijeni vokalski sistem za koji je bio neophodan grafički prikaz (Valeri 2001: 178–179). Po Silviji Demartini (2010: s. p.), grčki alfabet je apstrahovao feničanske znakove i prekinuo svaku vezu pisma sa predmetnim svetom, čineći ga tako fonetskim pismom

(u kom je postignuta potpuna korespondencija grafema-fonema) i osnovom na kojoj počivaju sva potonja evropska pisma (kao kulturne zaostavštine helenske civilizacije). Kako autorka navodi, ovaj korak u razvoju pisma je promenio čovekov odnos prema jeziku, i samim tim načinio preokret u čovekovoj misli, čime mu je omogućeno da kritički razmatra sopstveni jezik i razmišljanja (Demartini 2010: s. p.).

Grčki alfabet stiže na Apeninsko poluostrvo najverovatnije preko kolonije Kume (u blizini Napulja), nakon čega ga usvajaju Etrurci (narod koji je živeo na teritoriji današnje centralne Italije) i prilagođavaju sopstvenom jeziku (Demartini 2010: s. p.). Samim tim, odnos grafema-fonema se poremetio: budući da je priroda etruskog jezika drugačija od grčkog, Etrurci nisu upotrebljavali grčko pismo u celini, već su se služili grafemama za koje je etruski jezik imao odgovarajuće foneme. Za foneme etruskog jezika za koje nisu postojale odgovarajuće grafeme, nisu se služili preostalim znakovima, već su formirali digrame (Valeri 2001: 175–179). Svedok ovoj činjenici je najstariji pisani dokument na teritoriji Apeninskog poluostrva, etruska tablica iz VII veka pre nove ere (Demartini 2010 s. p.). Iz etruskog alfabeta se razvijaju tri pisma, među kojima je i pismo Latina (druga dva su *osco* i *umbro*, prema jezicima i narodima koji su naseljavali susedne teritorije, kako navodi Demartini (2010: s. p.)).

Izmene koje su Etrurci uneli u grčki alfabet kako bi ga prilagodili svom jeziku stvorile su jaz u odnosu grafema-fonema, na koji će se kasnije vraćati Rimljani, renesansni intelektualci, iluministi i drugi italijanski književnici koji su učestvovali u daljim diskusijama na temu ortografije. Imajući u vidu da je za latinski jezik kategorija zvučnosti od velike važnosti, jedan od problema bila je činjenica da etruski jezik nije razlikovao kategoriju zvučnosti kod suglasnika, i samim tim nije osećao potrebu da tu razliku izrazi grafički (Valeri 2001: 179). Zato se u prvobitnoj verziji latinice, zahvaljujući etruskom, nije nalazio zvučni parnjak bezvučnog velara /k/, obeležavan grafemom <C>, već je pri velikoj ortografskoj reformi u IV veku pre nove ere rešen taj problem i dodata je grafema <G> (modifikovana verzija <C>) (Valeri 2001: 179–180). Smeštena je nakon slova <E> u pismo i umesto slova <Z>, (koje je u tom trenutku bilo suvišno, vraćena je u pismo u I veku pre n. e. zahvaljujući velikom uplivu grčkih reči) (Valeri 2001: 180). U Tabeli 1 su predstavljene grafeme u upotrebi nakon reforme i njihove odgovarajuće foneme.

Tabela 1. Latinične grafeme i odgovarajuće foneme
(prilagođeno prema Gortan, Gorski i Pauš 1971: 3–6)

Grafema ¹	Fonema	Druge karakteristike
<A>	/ā/ /ǣ/	
	/b/	
<C>	/k/	
<D>	/d/	
<E>	/ē/ /ĕ/ /j/	U diftonzima <AE> i <OE>, koji su se izgovarali <aj> i <oj>: Graecus, poena
<F>	/f/	
<G>	/g/	
<H>	/h/	Pored samostalnog položaja (npr. homo) i uz aspirovane konsonante <ph>, <th>, <ch>, koji su se čitali tako da se obe foneme čuju: pulchra kao /pulkhra/, Philippus kao /philipus/, theatrum kao /theātrum/
<I>	/ī/ /ĭ/ /j/ iustitia, Iupiter	
<L>	/l/	
<K>	/k/	U rečima grčkog porekla: Kalendae
<M>	/m/	
<N>	/n/	
<O>	/ō/ /ö/	
<P>	/p/	
<Q>	/k/	Samo u kombinaciji sa <v>, odnosno /w/: aqva
<R>	/r/	
<S>	/s/	
<T>	/t/	
<V>	/ū/ /ū/ /w/ vita, varius, quando	
<X>	/ks/ vxor kao /uksor/	

1 Grafeme su u ovoj tabeli obeležene velikim slovima, odnosno majuskulom, budući da je minuskula uvedena tek u srednjem veku (Demartini 2010: s. p.). Do toga je došlo pojavom poluuncijale, koja predstavlja prelaznu fazu između majuskule i minuskule i koja se razvila u periodu između V i IX veka (Novak 1987: 113).

Primećujemo, na osnovu Tabele 1, da postoji više znakova za fonemu /k/: <K>, <C> i <Q>. Grafemu <C> možemo, na neki način, shvatiti kao „osnovnu”, <K> kao grafemu upotrebljavanu pri pisanju grčkih pozajmljenica, a <Q>, koju, kao što je naznačeno, nalazimo samo u kombinaciji sa <U>. Možemo pretpostaviti da se ovaj sklop grafema očuvao upravo zato što je označavao specifičan spoj fonema, koji D’Akile (2003: 61) naziva „labiovelarnim spojem” (ital. *nesso labiovelare*).

Grafema <V>, kao što se vidi u Tabeli 1, u latinskom jeziku bila je polivalentna: s jedne strane je imala vrednost vokala /u/ (*ivstitia, avxiliam, vxor*), a sa druge poluvokala /w/ (*vinum*). Odvojeni znak za vokal /u/ ulazi u redovnu upotrebu tek u XVII i XVIII veku, iako je bilo prethodnih pokušaja da se u pismo uvede takva distinkcija (Demartini 2010: s. p.), čime ćemo se baviti kasnije u radu.²

3. Italijanska latinica, fonološki sistem i problem GPC-a

Pre nego što započnemo analizu pojedinačnih faktora koji su uticali na italijansku latinicu, valja se osvrnuti na njenu današnju formu i uporediti je sa fonološkim sistemom italijanskog jezika. Znakovi kojima se služi italijanski jezik danas i njihove fonetske vrednosti predstavljene su u Tabeli 2 (up. Palermo 2016, Maturi i Leoni 2003, Maraskijo 1994).

Tabela 2. Grafeme italijanske latinice i odgovarajuće foneme u italijanskom jeziku (prilagođeno prema Palermo 2016, Maturi i Leoni 2003, Maraskijo 1994)

Grafema	Fonema	Druge karakteristike
<a>	/a/	
	/b/	
<c>	/k/: cane, amico, cuoio /tʃ/: cena, cintura	Uz dijakritičko <h>, digram <ch> ima fonetsku vrednost /k/
<d>	/d/	
<e>	/e/: testa	
	/ɛ/: bello	

2 Budući da je poreklo pojedinačnih grafema opširna tema i nije od ključnog značaja za ovaj rad, upućujemo na detaljno objašnjenje zasebnih latiničnih grafema koje je moguće konsultovati u onlajn enciklopediji *Trekani*. Za promene u latinskom pismu u odnosu na promene podloga i sredstava za pisanje, up. *Latinska paleografija* Viktora Novaka (1987).

<f>	/f/	
<g>	/g/: gatto, gomito, uguale /dʒ/: genitori, biologia	Uz dijakritičko <h>, digram <gh> ima fonetsku vrednost /g/
<h>	Ø	Grafema <h> se u italijanskom jeziku upotrebljava isključivo iz etimoloških ili dijakritičkih razloga; npr. u konjugaciji glagola avere u prezentu (hai), kao i u digramima -ch- i -gh- (amiche, preghiera)
<i>	/i/ /j/ (poluvokal u diftonzima): tiepido	Grafema <i> takođe služi kao dijakritički znak: ciambella, gioco
<l>	/l/	
<m>	/m/	
<n>	/n/	
<o>	/o/ /ɔ/	
<p>	/p/	
<q>	/k/	Nalazi se jedino ispred <u> i može se udvajati jedino uz pomoć grafeme <c> (acqua), osim u slučaju reči soquadro
<r>	/r/	
<s>	/s/: cassa, superstizione /z/: casa, sbagliare	
<t>	/t/	
<u>	/u/: tuo /w/ (poluvokal u diftonzima): uguale	
<v>	/v/	
<z>	/dz/ (z sonora): battezzare, zio /ts/ (z sorda): pizza, zucchero	Za razliku od drugih polivalentnih grafema, izgovor grafeme <z> varira dijatopički i ne postoji definitivno pravilo

Na osnovu Tabele 2 može se zaključiti da u današnjoj italijanskoj latinici nedostaju određene grafeme iz prvobitnog latiničnog pisma (<K> i <X>, v. Tabela 1, ali i <y>), kao i neke koje su naknadno uvedene (<j> i <w>). Njihova upotreba je svedena skoro u potpunosti na pozajmljenice iz različitih stranih jezika ili stručne reči (*jogurt/yogurt, killer, wurst*, itd). Grafema <K>, kao što ćemo videti ima i markiranu upotrebu, a grafema <j> je do prve polovine XX veka bila u redovnoj upotrebi (v. poglavlje 4). Takođe nalazimo i grafemu koju latinski jezik nije imao: <u>, budući da je grafema <V> obeležavala poluvokal (Palermo 2016: 27).

Međutim, u tabeli nisu nabrojane sve foneme koje nalazimo u italijanskom fonološkom sistemu. To su foneme /ʃ/, /k/ i /p/, koje zajedno sa /tʃ/, /dʒ/, /dʒ/ i /ts/ (već prikazanim u Tabeli 2) nazivamo neoromanskim fonemama – fonemama koje nisu prvobitno postojale u latinskom jeziku, već su produkt glasovnih promena do kojih je došlo prirodnom evolucijom jezika. Za njih su odgovarajuća rešenja pronađena u digramima i trigramima (Tabela 3).

Tabela 3. Neoromanske foneme koje nemaju odgovarajuće grafeme

Fonema	Grafema
/k/	<gli> imbroglio
/p/	<gn> sognare
/ʃ/	<sci> lasciare <sce> nascere

Pojavom neoromanskih fonema (uglavnom zahvaljujući poluvokalu /j/), u jeziku dolazi do remećenja odnosa grafema-fonema, budući da se gubi ravnoteža između grafema u pismu kojim se jedan jezik služi i fonema koje postoje u njegovom fonološkom sistemu. Razlog tome je upravo potpuna prilagođenost originalne latinice latinskom jeziku, gde je GPC bio ujednačen – koliko fonema, toliko i grafema –, dok je italijanski jezik samo nasledio latinsko pismo i, u okviru njega, tražio grafička rešenja za nove foneme: kako navodi Demartini (2010: s. p.), samo 11 grafema u italijanskoj latinici ima jednu jedinu odgovarajuću fonemu. U poređenju sa drugim evropskim jezicima koji koriste latinicu, italijanska ortografija se i dalje može smatrati transparentnom (Demartini 2011: s. p., Presuti 2021: 755); u jezicima kao što su francuski i engleski postoji još manje poklapanje grafičkog i fonološkog sistema (iako, s druge strane, možemo izdvojiti i jezik kao što je srpski, koji, ako isključimo postojanje određenih alofona, predstavlja u potpunosti ostvarenu ortografsku transparentnost). Nastanak ovakvih fonema jeste i razlog zašto ponekad u romanskim jezicima ista grafema ima drugačije fo-

netske vrednosti: tako digram <ch> u italijanskom ima vrednost /k/, u francuskom /ʃ/, a u španskom /tʃ/ (Palermo 2016: 28).

Na osnovu navedenog, možemo postaviti dva pitanja: 1) zašto su određena grafička rešenja za neoromanske foneme dobila oblik koji i danas imaju u italijanskoj ortografiji i 2) zašto italijanska latinica nije u potpunosti dostigla ortografsku transparentnost.

4. Putanja italijanske ortografije: srednjovekovni multigrafizam, štampa i jezička reforma, rečnici, gramatike i jezička norma

Odgovor na prvo od prethodna dva pitanja možemo pronaći jedino ako se vratimo u period srednjeg veka, plurilingvizma (samim tim i multigrafizma) duž Apeninskog poluostrva i nedostatka jezičke norme koja bi regulisala ortografiju srednjovekovnih rukopisa. Kako navodi Silvija Demartini (2011: s. p.), nedostatak jezičke ujednačenosti jeste odraz nedostatka političke ujedinjenosti – što dokazuje upravo činjenica da je standardni italijanski jezik ušao u redovnu usmenu upotrebu u svim regijama Italije tek nakon što su počele da iza njega stoje, sa jedne strane, obrazovne institucije, a sa druge različiti mediji koji su se pojavili, jedan za drugim, nedugo nakon ujedinjenja Italije u drugoj polovini XIX veka. Radio, film i televizija, kako navodi De Blazi (2011: s. p.), jesu mediji koji svojim naglim i brzim rasprostranjenjem pomažu u izjednačavanju pisanog i govornog jezika, ali pre njihovog nastanka jedini medijum te vrste bila je pisana reč. U srednjem veku, na politički i jezički rasparčanom Apeninskom poluostrvu, pisani tekstovi su nastajali uglavnom u skriptorijumima pri manastirima, koji su predstavljali svojevrstne čuvare latinskog jezika, odavno izumrlog u usmenoj upotrebi i opstalog isključivo u formi relikta – nosioca antičkog nasleđa (Feroni 1992: 8). U ovakvoj atmosferi, u kojoj su latinski jezik i pismo predstavljali jedini stabilni uzor na koji (retko kad dovoljno obrazovani) kaluđer može da se osloni pri prepisivanju tekstova (D’Akile 2011a: s. p.), grafička rešenja za neoromanske foneme su predstavljala izazov i menjala su formu od regije do regije. Kako navode Palermo (2016: 28) i Maraskijo (1994: 142), rešenja variraju dijatopički upravo zato što su zavisila od toga odakle je bio sam prepisivač. Tako je fonema /k/ dobila grafeme (pod uticajem latinskog), <lli>, <gl> i <lgl(i)>, a fonema /p/ etimološko rešenje <ni>, <nni>, <gn> i <ngn(i)>, po sličnom šablonu (Maraskijo 1994: 153, Demartini 2011: s. p.). Veliku zabunu predstavlja i obeležavanje zvučne dentalne afrikate /dʒ/ i njenog bezvučnog parnjaka /ts/, koja ni do danas nije prevaziđena, budući da ih obeležava ista grafema <z>: u srednjovekovnim rukopisima nalazimo <ti>, <ci>, <z>, <zi>, <zz>, <tz>, <tzi>, <tztz>, <cz> (Maraskijo 1994:

151–152, D’Akile 2003: 52) i <ʃ>, a na severu Italije dugo istrajavaju, i nakon srednjeg veka, varijante <ç> i <çç> (Maraskijo 1994: 151). Istu vrstu problema predstavlja i /ʃ/: nalazimo je u formama <ss>, <sci>, <sg(i)>, <gi>, <si>, a u ligurskim tekstovima i <x> (Maraskijo 1994: 153–154). Za velarne eksplozive /k/ i /g/ prvi put se javljaju digrami sa dijakritičkim <h>: <ch> i <gh>. Za bezvučni velarni ploziv se, pored ovih digrama, koriste i <k> i <q> (Maraskijo 1994: 154–155). Kako bismo ilustrirali problem praskavog bezvučnog velara i njegovog obeležavanja u srednjem veku, dovoljno je da se prisetimo prvog vulgarnolatinskog dokumenta, *Placito Capuano*, gde istovremeno imamo tri grafeme za jednu fonemu: „Sao ko kelle terre, per kelle fini que ki contene, trenta anni le possette parte sancti Benedicti”, gde su razlozi upotrebe različitih grafema očigledno etimološke i morfološke prirode (Miljorini 2007: 93, Demartini 2010: s. p.). Dok je grafema <v> označavala i vokal i poluvokal, <j> je obeležavala poluvokal pre svega u kasnoj antici i srednjem veku (D’Akile 2003: 50).

Valja napomenuti da multigrafizam koji pronalazimo u srednjovekovnim rukopisima nije iznalazio rešenja samo u vidu kombinatorike unutar latiničnog pisma – neretko se pronalaze i uticaji drugih pisama, kao što su hebrejsko, arapsko i grčko (Presuti 2021b: 760). Grafička rešenja preuzeta iz drugih romanskih jezika, kao što je provansalski, takođe su bile prisutne: <dh> (beadha, um. beata), <ch> (*Sichilia* um. *Sicilia*), <ih> (*Sihavonia* um. *Schiavonia*), kao i <q> u *peque*, *qi*, *qe* (Maraskijo 1994: 163–164).

Dolazimo do pitanja: zašto su samo neka od ovih rešenja prihvaćena kao odgovarajuće grafeme za neoromanske foneme? Zašto je slovo <k> izašlo iz upotrebe (osim u izuzetnim slučajevima)? Odgovor leži u jezičkoj normi – produktu polemike o jeziku koja se odvijala tokom XV i početkom XVI veka. Nakon pojave štampe i naglog širenja štampanih tekstova, prvo na latinskom, a nakon toga i na vulgarnolatinskim jezicima, pojavila se potreba za definisanjem skupa pravila koji je prihvaćen od strane govornika jednog jezika i u pisanoj i u usmenoj formi (D’Akile 2011a: s. p.). Kao što navodi Paolo D’Akile, „proces standardizacije podrazumeva izbor jedne određene jezičke varijante koju odlikuje prestiž i koja je okarakterisana kao uzor, a gramatička kodifikacija ove varijante služi i za propagiranje tog uzora” (2011: s. p.). Tako je traktat Pijetra Bemba (Pietro Bembo), *Prose della volgar lingua* (1525), pored fonoloških, morfoloških, sintaksičkih i stilskih pitanja novog, italijanskog jezika, rešio i ortografsko pitanje, opredeljujući se za rešenja koja pronalazimo u Petrarkinim u Bokačovim rukopisima:

A među onima koji su pisali stihove, ima i onih koji su pisali prozu, kao što su bili Gvido Džudiče da Mesina, pa i sam Dante, i drugi. Međutim, sve ih je nadmašio

Bokačo, koji je i sam sebe nadmašio. [...] i vidimo da se na njima, Petrarki i Bokaču, zaustavio ovaj jezički napredak. Od tada nije bilo nikoga ko bi ih sustigao, a kamoli nadmašio. (Prose, 2. II; prevod autora)³

Saradnja filologa i tipografa obeležila je ovu etapu u razvoju italijanskog književnog jezika. Pojava štampe je znatno ubrzala proces standardizacije jezika, čemu svedoči i činjenica da se standardizacija velikog broja evropskih jezika poklapa sa ovim istorijskim momentom (D'Akile 2011a: s. p.). Takva je bila i saradnja između samog Bemba i Alda Manucija (Aldo Manuzio), venecijanskog izdavača čiji je rad bio veoma značajan za razvoj forme štampane knjige. Sa te dve tačke gledišta, kakve imaju štampar i filolog, glavna motivacija jeste konzistentnost ortografije na kojoj se radi pri korekturi štampanja na vulgarnolatinskom. Kako opisuje Maraskijo (1994: 176–177), Bembo je uočio glavne karakteristike Bokačovog i Petrarkinog pisanja, koje je, prirodno, imalo oscilacije, i te je oscilacije eliminisao. Oba autora u finalnim redakcijama svojih dela biraju dosta moderna ortografska rešenja koja se razlikuju ne samo od prethodnih autora, već i od prethodnih dela u okviru njihovih opusa. Petrarka upotrebljava relativno nove digrame za to vreme, <gl> i <gn> za palatalne foneme (u poređenju sa etimološkim rešenjem i <ni>), kao i dijakritičko <i> i <h> za ukazivanje na palatalni ili velarni karakter određenih glasova (Maraskijo 1994: 166). Bokačo, takođe, pored pomenutih rešenja, koristi i trigrame <ngn> i <lg> (Mani 2016: 94). Kod oba autora se primećuje i velika privrženost etimološkoj ortografiji, koja će, upravo zahvaljujući humanizmu i ugledanju na ove izvore, opstati još dugo: etimološko <h>, <x>, <ti>, <ci>, <ct>, <nct>, <pt>, <mpt>, prefiksi <ex>, <ad>, <ob> i <ph>, <th> i <y> grčkog porekla kod Petrarke, a kod Bokača iste varijante uz veće oscilacije, ponekad i sa promenom u značenju (Mani 2016: 94–95, Maraskijo 1994: 166–167) (kao, na primer, *captività* vs. *cattività* kao što navode Maraskijo (1994: 168) i Mani (2016: 96)). Upotreba grafeme <ç> za fonemu /ts/ je i dalje prisutna kod oba autora, a oznake <cha>, <cho> i <chu> (sa <h> koje označava velarnost) se postepeno napuštaju i zamenjuju kombinacijama <ca>, <co> i <cu> (Maraskijo 1994: 166–167). Važno je naznačiti i intenzivan Petrarkin uticaj na Bokačovo stvaralaštvo, kao i na njegov uvid u Bokačove radove nakon 1350. godine (Milinković 2011: 16), što je zasigurno imalo uticaj i na grafička rešenja, a ne samo na autorova jezička opredeljenja u okviru kasnijeg opusa.

3 E alcuni di quelli ancora che in verso scrissero, medesimamente scrissero in prosa, sì come fu Guido Giudice da Messina, e Dante istesso e degli altri. Ma ciascun di loro vinto e superato fu dal Boccaccio, e questi medesimo da sé stesso; [...] vedesi tuttavolta che in grande crescere della lingua a questi due, al Petrarca e al Boccaccio, solamente pervenne; da indi innanzi, non che passar più oltre, ma pure a questi termini giugnere ancora niuno s'è veduto. (Prose, 2. II.)

Rešenja koja je Bembo izneo u svom traktatu prihvaćena su od strane većine intelektualaca, iako je ortografija nastavila da oscilira, zajedno sa morfosintak-sičkim odlikama, sve do XIX veka. Razlog tome je pre svega nedostatak medija kojim bi se određena jezička varijanta raširila ravnomerno u svim delovima Italije. Jedini medij koji je mogao da ispuni takav zadatak pre pojave radija i te-levizije jeste institucija, odnosno akademije koje objavljuju gramatike i rečnike (D' Akile 2011a: s. p.). Period nakon jezičke reforme obeležen je zasnivanjem brojnih akademija, od kojih je najvažnija Akademija dela Kruska (*Accademia della Crusca*). Njihov rečnik, *Vocabolario degli Accademici della Crusca* iz 1612. godine, predstavlja završnicu polemike o jeziku i pobedu jezičkog mode-la stvorenog po firentinskoj književnosti iz XIV veka. Kao osnova za stvaranje rečnika poslužila je ne samo Bembova reforma, već i rad lingvista kao što je Lionardo Salvati, autor traktata *Avvertimenti sopra la lingua del Decamerone* (1584), u kom opravdava svoju korekturu jednog štampanog izdanja *Dekame-rona* (Demartini 2011: s. p.). Iz ovakvih primera očigledan je uticaj štampane knjige na ortografiju i standardizaciju jezika. Daljim radom i izdavanjem reč-nika i gramatika, akademije, a pre svega Kruska, biće te koje će održavati u životu jednu varijantu italijanskog jezika koja je, sa minimalnim izmenama, opstala do danas.

Interesantno je obratiti pažnju na fenomen koji je istakao Palermo (2016: 33), i koji se tiče uzajamnog odnosa pisanog i govornog jezika i njihovog međusobnog uticaja. Naime, Palermo beleži jedan izuzetan slučaj u kom je pisani jezik uticao na govorni: radi se o prednjonepčanim afrikatama /ʃ/ i /dʒ/, koje su vrlo rano u okviru toskanske varijante prošle proces deafrikatizacije, odnosno često su se izgovarale kao /s/ i /z/. Za prednjonepčani bezvučni frikativ postoji grafički znak, kao što smo i videli (i sam Bokačo ga beleži: *bascio, camiscia*), ali njegov zvučni parnjak nikad nije bio obeležavan u pismu. Vremenom je prestao da se izgovara – govorni jezik, prirodno fleksibilan, na neki način se prilagodio stabilnom pisanom modelu (Palermo 2016: 33).

Presudna uloga štamparske industrije u procesu standardizacije italijanskog jezika posebno se uočava kada ga uporedimo sa procesom standardizacije srpskog jezika. Uzimajući u obzir da je Srbija dobila svoju prvu nezavisnu štampariju tek po oslobođenju od Turaka, dakle 1831. godine (Čurčić 1974: 60) a da je do tada produkcija štampanih knjiga na ćirilici bila svedena na reprodukciju crkvenih rukopisa na staroslovenskom jeziku (Čurčić 1974: 54), štamparska industrija ovog područja bila je u viševekovnoj izolaciji od govornog srpskog jezika. Time bismo, možda, mogli objasniti da je GPC u srpskom ćirilichnom pismu postignut

zahvaljujući velikom otklonu u odnosu na prethodnu štamparsku produkciju, dok italijanski jezik, standardizovan odmah po pojavi štampe, nije mogao da u potpunosti odvoji od postojeće tradicije koja je pratila njegov razvoj. Drugim rečima, moguće je da je odsustvo neckrvenih štampanih knjiga omogućilo da se postigne ujednačen GPC, budući da srpska nezavisna, laička štampa nije bila opterećena staroslovenskim modelom⁴, kao što je italijanska bila pod uticajem latinskog.

Period od XVII do XIX veka obeležen je rečnicima i gramatikama, u kojima se rubrika o ortografiji uglavnom nalazila na početku i koji postaju „nosioci jezičke norme” (Demartini 2011: s. p.). Do XVII veka latinski uzor u ortografiji je poprilično prisutan, ponajviše u svetu nauke, a i zahvaljujući humanističkom nasleđu. Tada ortografija počinje da se otvara za nova rešenja, pa u izdanju Kruškinog rečnika iz 1691. nailazimo na značajne ortografske promene, kao što je razlika između grafema <u> i <v>, koja se tada prvi put javlja (prema Maracini 1994: 145, Demartini 2011: s. p.). Druge latinske zaostavštine, kao što su etimološko <h> i suglasnička grupa <ct> takođe su napuštene, a oscilacije u akcentu i nedoumice povodom etimološkog <h>, udvojenih slova i prostetičkog <i> se nastavljaju (Demartini 2011: s. p.). U XVIII i XIX veku jezičke nedoumice su posebno obeležene dijalektalnim uticajem. Razlog tome jeste činjenica da na severu težnja za udvajanjem i naglašavanjem konsonanata nije toliko intenzivna kao što je to slučaj na jugu Italije i udvojene konsonantske grupe teže da se skraćuju, što se odražavalo i na pisane oblike (Maracini 1994: 428). Ove oscilacije i dalje ukazuju na to da jezički uzor firentinskih književnika, star u tom trenutku već pola milenijuma, nije bio dovoljno pristupačan kako bi se ostvarilo jezičko jedinstvo u svim krajevima Apeninskog poluostrva. Kao reakcija na ovu jezičku nestabilnost nastaje i redakcija dela *Verenici* Alesandra Manconija (Alessandro Manzoni) iz 1840. godine, koja predstavlja kraj diskusije o tome kako bi trebalo da izgleda književni italijanski jezik (Maracini 1994: 346 – 347).

Nedugo nakon toga, ujedinjenjem Italije i tehnološkim napretkom konačno se stvaraju uslovi za masovno širenje jezičkog modela, a pre svega ortografije, koja je posebno uslovljena dijalektima i nivoom obrazovanja. Učenjem italijanskog jezika u školama, koje je ušlo u praksu tek tokom XVIII veka (De Blazi 2011: s. p.), tek je na prelasku sa XIX na XX vek ustaljen grafički model preuzet iz dela napisanih u XIV veku i revidiranih tokom XV, XVI i XVII veka. Ovaj model je potom u potpunosti utemeljen pojavom radija i televizije, ali pre svega i projektom Bruna Miljorinija (Bruno Migliorini), Karla Taljavinija (Carlo Tagliavini) i

4 I sam Vuk je imao nedoumice povodom fonetičarskog pristupa, povodom kojih je vodio polemike sa svojim saradnicima (Stojanović 1924: 136–138); za Vukova pitanja povodom glasovnih promena i etimološke ortografije v. Stojanović (1924).

Pjetra Fjorelija (Pietro Fiorelli). Priručnik za pravopis i izgovor (*Dizionario d'ortografia e di pronunzia*, DOP), nastao između 1959. i 1969. godine, još jednom je potvrdio već postojeću normu (Maraskijo 1994: 226). Činjenica da je ovaj projekt nastao na inicijativu italijanske nacionalne televizije RAI podvlači značaj koji su mediji imali u procesu standardizacije jezika (Maraskijo 1994: 226). Budući da je italijanska gramatika danas deskriptivnog karaktera, pa samim tim i ortografija, opstaju nedoumice vezane za grafeme pri pisanju pozajmljenica, ali i paragrafe-me, među kojima Demartini (2011: s. p.) navodi pisanje etimološkog <i> i <i> sa dijakritičkom vrednošću (kao što bi bilo, npr. *cielo* u odnosu na *celo*, ili pri pisanju množine imenica koje se završavaju na *-cia* ili *-gia*, kao i nekih glagolskih oblika poput *sogniamo*), udvojenih slova, akcenta i apostrofa. D'Akile u svom članku za portal Akademije dela Kruska (2019: s. p.) pod nazivom „U čemu je problem? U pravopisu!” (*Qual è il problema? L'ortografia!*) piše: „[...] S druge strane, međutim, ni Akademija dela Kruska ni bilo koja druga javna institucija Italije u ovom trenutku nema moć, niti nameru, da nametne ortografsku reformu koja će uspostaviti pravila drugačija od onih koja se uče u školama već preko 150 godina” (prevod autora).⁵

5. Reforme i predlozi različitih književnika i intelektualaca

Nakon pregleda glavnih događaja koji su oblikovali italijansku latinicu, možemo se vratiti na drugo pitanje: zašto je italijanski grafički sistem ostao konzervativan, uprkos svim velikim promenama koje su uticale na jezik u celini, ne samo na pismo? Iz tog razloga vredi napomenuti da je italijanski jezik na svakom nivou, pa i na ovom, tokom svoje istorije konstantno vagao između starih jezičkih uzora i inovacija koje donosi svako novo doba. Pismo je bilo predmet mnogih polemika, pa čak i satira, kad je u pitanju italijanski jezik, koji je do svoje forme došao pod budnim okom različitih intelektualaca tokom vekova (Demartini 2010: s. p.). Možemo, dakle, izdvojiti dva tipa reformatora koji su se bavili pismom i pokušavali da uvedu određene promene: „etimologe” i „fonetičare” ili, kako ih u originalu nazivaju Demartini (2010: s. p.) i Presuti (2021b: 761), *etimologisti e fonetisti*. Ove dve struje će se sukobljavati od XV do XIX veka, počevši od tvorca prve gramatike, Leona Battiste Albertija (Leon Battista Alberti), koji je 1435. godine predložio novi raspored u pismu. Njegova reforma se sastojala od promene redosleda grafema, koje bi bile poređane od najjednostavnije do najkompleksnije za pisanje. Ovakav predlog se

5 D'altra parte, però, né l'Accademia della Crusca né alcuna altra istituzione pubblica italiana, al momento, può avere la forza (o la pretesa) di proporre una riforma ortografica che stabilisca regole diverse da quelle che, ormai da oltre centocinquant'anni, si imparano a scuola.

suštinski nije dotakao problema u odnosu grafema-fonema, ali predstavlja začetak viševjekovne revizije pisma i vraćanja na konstantno prisutne prepreke.

Daleko je razvijeniji bio predlog koji je izneo Đan Đorđo Trisino (Gian Giorgio Trissino) skoro čitav vek kasnije, 1524. godine (Maraskijo 1994: 214). Kako Maraskijo (1994) objašnjava, Trisino predlaže izrazito kompleksnu reformu pisma, kojim će kasnije i štampati svoja dela kako bi pokazao njenu efikasnost. Ona se prvobitno ticala grafičkog obeležavanja otvorenih i zatvorenih srednjih vokala u italijanskom jeziku, koji se danas obeležavaju samo u izuzetnim slučajevima (na kraju reči, u jednosložnim rečima i kada imaju diferencijalnu funkciju u odnosu na neke predloge, zamenice, glagolske oblike, itd.) (D' Akile 2011b: s. p.). Trisino, kao tipični humanista klasičnog obrazovanja i veliki helenofil, zalagao se za uvođenje grčkih grafema u latinično pismo, koje bi pravile grafičku razliku između otvorenog i zatvorenog *e* i *o* (za zatvorene vokale bi se koristile latinske grafeme, a za otvorene grčke ϵ i ω) (Maraskijo 1994: 215, D' Akile 2011b: s. p.; Demartini 2011: s. p.). Takođe predlaže distinkciju između /dʒ/ i /tʃ/, koja nije usvojena jer je Trisinovo rešenje bilo uslovljeno ne samo fonemama, već i njihovim položajem u reči (D' Akile 2011: s. p.). Zanimljivo je i to da je autor obratio mnogo pažnje i na vrednost poluvokala „jod” i „vau”, za koje je insistirao da se grafički obeležavaju, te predlaže distinkciju između <v> i <u>, predlog koji će biti usvojen tek između XVII i XVIII veka (i dalje imamo fosile ove grafije: Demartini (2010: s. p.) navodi *Istituto della Enciclopedia Italiana*) (D' Akile 2011b: s. p.). Najvažnija zaostavština Trisinove reforme koja je aktuelna u današnjem italijanskom je zamena latinske grupe *-ti-* grupom *-zi-* (*vizio* > *vizio*) (Maraskijo 1994: 215). Interesantno je da je Trisinov pristup, iako okarakterisan velikom inovativnošću i okom za detalje kada su u pitanju neoromanske foneme, ipak konzervativan sa druge strane – ne odustaje od grafema nasleđenih iz grčkog jezika i etimološkog <h> (detaljnije o Trisinovom predlogu reforme v. kod D' Akilea (2011b)).

Kako ističe Maraskijo, prvi istinski „fonetičarski” predlog ponudio je Đorđo Bartoli (Giorgio Bartoli) 1584. godine, koji u potpunosti izjednačava odnos grafema-fonema u okviru toskanskog jezika: 30 grafema za 30 toskanskih fonema (naglašavamo da su u pitanju toskanske foneme, s obzirom na to da neoromanske foneme variraju dijatopički) (Maraskijo 1994:218). Međutim, dvosmernost ovog odnosa nije postignuta, budući da su grafeme varirale u zavisnosti od položaja unutar reči, što je znatno komplikovalo pisanje i onemogućilo prodor novog pisma u već izrazito konzervativnu sredinu (Presuti 2021b: 763). Demartini (2010: s. p.) navodi čak i da se ovakav pristup može smatrati pretečom Međunarodne fonetske abecede (IPA).

Iako je Trisinova reforma odbačena među intelektualcima, njegova razmatranja su ipak dobila svoje naslednike. Jedan od njih je bio Ferdinando Kača (Ferdinando Caccia), koji je na prelasku sa sedamnaestog na osamnaesti vek predložio pismo sa samo 19 grafema (Demartini 2011: s. p.). Demartini (2011) objašnjava da se ono razlikovalo po tome što su eliminisani znakovi <i>, <v> i <z>, eufonično <u> koje se pisalo nakon <q>, <g> iz grupe <gli> koja je označavala (i označava) palatal /k/; s druge strane, smatrao je da etimološko <h> ipak treba očuvati, ali samo u oblicima glagola *avere* i pri pisanju uzvika; pored toga, bavio se i problemom udvajanja konsonanata, koji i dan danas, kao i epentetičko <i> (često suvišno), stvara nedoumice pri pisanju.

I ovaj predlog, kao i drugi pre njega, nije zaživeo. Korektura u procesu štampe knjiga, a samim tim i način pisanja, predugo su se oslanjali na rešenja koja je Bembo predložio u XVI veku. Sitne izmene su uvedene isključivo iz praktičnih razloga (poput paragrafema). Problem odnosa grafema-fonema sam po sebi nije bio doživljen kao dovoljno velik kako bi intelektualci i institucije prihvatili radikalne reforme u okviru pisma. XIX vek je svedok jednog od poslednjih značajnijih pokušaja da se uvedu neke izmene. Polikarpo Petroki (Policarpo Petrocchi), suprotstavljajući se Đovaniju Gerardiniju (Giovanni Gherardini), koji se zalagao za etimološku ortografiju (pravdajući latinski koren reči, koji, po njemu, ne donosi samo prestiž jeziku, već pomaže i pri prepoznavanju porekla i porodica reči i eliminisanju homografa i oscilacija (Demartini 2011: s. p.), smatra da pismo mora da bude odraz govora i predlaže posebne grafeme za glasove /z/ i /dz/ (Demartini 2011: s. p.; Maraskijo 1994: 225).

Godine 1910, Pjer Gabrijele Gojdanič (Pier Gabriele Goidanich) osniva Italijansko ortografsko društvo (*Società ortografica italiana*), sa ubeđenjem da samo institucija, udruženje na nacionalnom nivou, može da svesno razmatra ortografiju i način pisanja i uvede adekvatne promene (Demartini 2011: s. p.). Dve godine kasnije izlaže radikalnu reformu u okviru koje bi se u pismo ponovo uvela grafema <k>, kao i nove grafeme koje su osmišljene stapanjem postojećih digrafa i trigrafa (Presuti 2021b: 763–764). Poput ostalih, ni ova reforma nije uvažena.

Fašizam je takođe jedno od poglavlja italijanske istorije koje je ostavilo traga u italijanskoj latinici. Upravo je u ovom periodu ukinuta upotreba grafeme <j>, koja je označavala poluvokal i koja je obeležavala množinu imenica koje se u jednini završavaju na *-io*; ona danas opstaje u pozajmljenicama, prezimenima i toponimima (D' Akile 2011a: s. p.).

I danas, u praksi opstaju nedoumice. O upotrebi različitih grafema diskutovao se tokom čitavog dvadesetog veka, zahvaljujući velikom uplivu stranih reči.

Poseban slučaj predstavlja <k>, korišćeno ne samo u neprilagođenim pozajmljenicama, već i u konotativnom značenju (Maraskijo 1994: 148), kao i grafema <j>, čija je upotreba i danas problematična kad su u pitanju lekseme poput *Jugoslavia* i *Iugoslavia* (Maraskijo 1994:146). Danas jednu od većih nedoumica predstavlja izgovor grafeme <z> kao zvučne ili bezvučne zubne afrikate, nezavisno od nivoa obrazovanja govornika (Demartini 2011: s. p.).

6. Zaključak: inertnost italijanske norme

Kao što se može primetiti u kratkom pregledu iz prethodnog odeljka, nijedan od pokušaja reformi nije uspeo da nadvlada jezički model XIV veka koji je Bembo utisnuo u koren standardizovanog italijanskog jezika. Iako se razlozi tome mogu tražiti i u određenom prestižu i nasleđu koje su za sobom ostavili uzori na koje se pozivao, daleko je važnija činjenica da je sudbina jezičkog, a samim tim i ortografskog modela, određena istorijskim momentom u kom je taj model zvanično prihvaćen. Naime, za razliku od reformi koje su se takođe događale u važnim momentima, kao što je ujedinjenje Italije ili osnivanje značajnih institucija i udruženja koje su mogle da plasiraju određenu jezičku varijantu, Bembova reforma se odvila u trenutku cvetanja štampe i masovnog širenja knjiga. Kao što je naveo i D' Akile (2011a: s. p.), standardizacija mnogih evropskih jezika se takođe poklapa sa ovim trenutkom, ali ono što razlikuje Apeninsko poluostrvo od drugih teritorija jeste vanredna jezička raznovrsnost koja je posebno iziskivala konzistentnost u okviru ortografije iz različitih praktičnih razloga. Dakle, sudbina Bembovog modela je određena činjenicom da je bila apsolutno neophodna u datom istorijskom trenutku, a njegov opstanak je zavisio isključivo od toga što je jezik XIV veka, zaleđen u obliku u kom je ostao zapisan u autografima, bio stabilniji od drugih uzora koji su bili u opticaju u to vreme.

Zanimljivo je, međutim, istaći i zapažanje Stefana Presutija (2021a: s. p.): institucije i književnici koji su bili glavni nosioci tog jezičkog modela nikad nisu bili radi da se previše udalje od latinskog i srednjovekovnog nasleđa, pa samim tim ni da pronalaze nove znakove za nove glasove. Uopšte, istorija italijanskog jezika okarakterisana je većitom težnjom da se ne odvoji previše od latinskog jezika (odatile, uostalom, i veliki broj alotropa, od kojih su „učene” varijante, odnosno one bliže latinskom, opstale zahvaljujući književnom jeziku). Zato bi se moglo reći da je, iz podsvesne težnje kolektiva da jezik održi prestižnim, putem pozivanja na ono što je nosilac čitave evropske kulture, italijanska ortografija ostala zatvorena, ograničavajući se na isključivu upotrebu latinskih grafema i njihovim kombinovanjem, kojima nastaju digrafi i trigrafi. Zašto oni imaju tu

konkretnu formu – očigledno je, a razvojni put grafičkih rešenja za neoromanske foneme unutar same Toskane, mogao bi biti zanimljivo polazište za neka dalja istraživanja.

Literatura

- Bembo 1989: P. Bembo, *Prose della volgar lingua, Gli Asolani, Rime*, prir. Carlo Dionisotti. Milano: I classici italiani TEA tascabili Editori Associati, 1989. [<https://liberliber.it>]
- Bokačo 2014: G. Boccaccio, *Decameron*, 4 ed., prir. Vitore Branka. Torino: Einaudi.
- Čurčić 1974: L. Čurčić, *Stare srpske štamparije u Turskoj i Austriji*. Beograd: b.i.
- D'Akile 2003: P. D'Achille, *Breve grammatica storica dell'italiano*. Roma: Carocci editore.
- D'Akile 2011a: P. D'Achille, Norma linguistica. In *Enciclopedia dell'italiano* [Online], [[https://www.treccani.it/enciclopedia/norma-linguistica_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/norma-linguistica_(Enciclopedia-dell'Italiano)/)]
- D'Akile 2011b: P. D'Achille, Trissino, Gian Giorgio. In *Enciclopedia dell'italiano* [Online], [[https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-giorgio-trissino_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-giorgio-trissino_(Enciclopedia-dell'Italiano)/)]
- D'Akile 2019: P. D'Achille, Qual è il problema? L'ortografia!. In *Accademia della Crusca* [Online] [<https://accadiemiadellacrusca.it/it/contenuti/qual--il-problema-lortografia/7435>]
- De Blazi 2011: N. De Blasi, Scuola e lingua. In *Enciclopedia dell'italiano* [Online], [[https://www.treccani.it/enciclopedia/scuola-e-lingua_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/scuola-e-lingua_(Enciclopedia-dell'Italiano)/)]
- Demartini 2010: S. Demartini, Alfabeto. In *Enciclopedia dell'italiano* [Online], [[https://www.treccani.it/enciclopedia/alfabeto_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/alfabeto_(Enciclopedia-dell'Italiano)/)]
- Demartini 2011: S. Demartini, Ortografia. In *Enciclopedia dell'italiano* [Online], [https://www.treccani.it/enciclopedia/ortografia_%28Enciclopedia-dell'italiano%29/]
- Ferroni 1992: G. Ferroni, *Profilo storico della letteratura italiana*, I vol. Milano: Mondadori.
- Gortan, Gorski i Pauš 1971: V. Gortan, O. Gorski, P. Pauš, *Latinska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mani 2016: P. Manni, *La lingua di Boccaccio*. Bologna: Il Mulino.
- Maracini 1994: C. Marazzini, *La lingua italiana. Profilo storico*. Bologna: Il Mulino.

- Maraskijo 1994: N. Maraschio, Grafia e ortografia: evoluzione e codificazione. In L. Serianni e P. Trifone (a cura di), *Storia della lingua italiana* (pp. 139–227). Torino: Einaudi.
- Maturi i Leoni 2003: P. Maturi i F. A. Leoni, *Manuale di fonetica*. Roma: Carocci editore
- Milinković 2011: S. Milinković, *Dekameron: knjiga o ljubavi*. Beograd: Arhipelag.
- Miljorini 2007: B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, 12 ed. Milano: Bompiani.
- Novak 1987: V. Novak, *Latinska paleografija*. Beograd: Naučna knjiga.
- Palermo 2016: M. Palermo, *Linguistica italiana*. Bologna: Il Mulino.
- Presuti 2021a: S. Presutti, The Development of Latin alphabet identity markers: A comparison among three Romance graphemes, *Lingua*, 259, 103–118.
- Presuti 2021b: S. Presutti, Graphemic Complexity for the New Romance Phonemes in Italian. Some Reflections. In Y. Haralambous (ed.). *Grapholinguistics in the 21st century* (pp. 755–773). Brest: Fluxus Editions.
- Stojanović 1924: Lj. Stojanović, *Život i rad Vuka Stefanovića Karadžića*. Beograd/Zemun: Štamparija grafičkog zavoda „Makarije”.
- Valeri 2001: V. Valeri, *La scrittura. Storie e modelli*. Roma: Carocci editore.

Ana Živković

LE CAUSE DETERMINANTI NELLA FORMAZIONE DELL'ALFABETO ITALIANO

Sommario

Questo articolo descrive i principali fattori storici che hanno influenzato l'aspetto dell'alfabeto italiano che conosciamo oggi e le ragioni per la sua ostinatezza ad assumere una trasparenza ortografica completa. L'analisi è realizzata seguendo un ordine cronologico, cioè partendo dalla forma dell'alfabeto latino e poi descrivendo il problema dei fonemi neoromanzi con cui si affrontò il Medioevo e le varie soluzioni grafiche dei manoscritti. Si passa poi al processo plurisecolare della standardizzazione della lingua e la questione delle autorità, le quali, naturalmente, condizionarono anche le scelte ortografiche. Una parte dell'analisi è dedicata alle tentative di riforma dell'alfabeto e le ragioni per cui non vennero mai assunte. Gli elementi sopraddetti ci portano alla conclusione che la conservatività della scrittura italiana è dovuta alla continua presenza dell'autorità latina, e di conseguenza del prestigio attribuito alle forme latineggianti, i quali non permettono innovazioni ortografiche e costringono la lingua a tenersi entro i confini dell'alfabeto già esistente.

Parole chiave: corrispondenza grafema-fonema (GPC), fonemi neoromanzi, alfabeto latino, riforma dell'alfabeto, ortografia.

Ana Živković

THE DETERMINING FACTORS IN THE FORMATION OF THE ITALIAN ALPHABET

Summary

This paper describes the main historical factors that have influenced the form of the Italian alphabet as we know it today and the reasons for its persistency in maintaining its incomplete orthographic transparency. The analysis is carried out following a chronological order, i.e., starting from the form of the Latin alphabet and then describing the problem of neo-Romance phonemes and the various graphic solutions of the medieval manuscripts. The paper then moves on to the centuries-long process of language standardization and the question of the literary authorities, which, naturally, also influenced the orthographic choices. A part of the analysis is dedicated to the attempts of reforming the alphabet and the reasons why they were never taken on. The aforementioned elements lead us to the conclusion that the conservatism of the Italian writing is due to the continuous presence of the authority of the Latin heritage, and consequently to the prestige attributed to the Latin forms, which do not allow orthographic innovations and force the language to keep within the confines of the existing alphabet.

Key words: grapheme-phoneme correspondence (GPC), Neo-Romance phonemes, Latin alphabet, alphabet reform, orthography.